

HUQUQIY MUNOSABATLARNI TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Bobomurodov Salohiddin Chori o'g'li

Termiz davlat pedagogika instituti magistranti

salohiddinbobomurodov6@gmail.com

+99899-044-54-05

Annotatsiya: Ushbu maqolada huquqiy munosabatlarning paydo bo'lishi, shakllanishi va tarixiy taraqqiyot bosqichlari tahlil qilinadi. Ibtidoiy jamiyat davridan boshlab zamonaviy huquq tizimlarigacha bo'lgan jarayonlar yoritilib, huquqiy munosabatlarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, huquqiy munosabatlarning rivojlanishiga ta'sir etgan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy omillar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: huquqiy munosabatlar, huquq tarixi, davlat va huquq, odat huquqi, Rim huquqi, huquqiy tizim, jamiyat taraqqiyoti, qonunchilik, huquq subyektlari, huquqiy norma.

Kirish

Huquqiy munosabatlar jamiyatning ajralmas qismi bo'lib, insonlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning shakllanishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Tarix davomida huquqiy munosabatlar turli bosqichlarni bosib o'tib, bugungi zamonaviy huquq tizimlarining vujudga kelishiga asos bo'lgan. Davlat hokimiyati va ixtisoslashgan huquqiy institutlar yuzaga kelguniga qadar bo'lgan davrda ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zini boshqarish hamda urug'-jamoa manfaatlari prizmasi orqali tartibga solingan. Bu davr huquqshunoslik fanida "huquqqacha bo'lgan davr" deb ataladi. Ibtidoiy jamoa tuzumida bugungi ma'nodagi huquq, axloq, din va estetika me'yorlari bir-biridan ajralmagan yagona xulq-atvor qoidasi - mononormalar tarkibida mavjud bo'lgan. Mononormalarning amal qilish mexanizmi ixtiyoriy bo'ysunish, urug' oqsoqollarining obro'si va eng muhimi, jamoadan ajralib qolish (haydaliq) qorquviga tayangan. Bu davrda taqiqlar (tabu) tizimi markaziy o'rinni egallagan. Odamlar o'rtasidagi munosabatlar obyektiv majburiyatlar shaklida emas, balki umumiy yashab qolish instinkti va mifologik tasavvurlar asosida qurilgan. Nizolar yuzaga kelganda, adolat tushunchasi jismoniy kuch yoki urug'lararo "qonli qasos" (talian tamoyili) orqali tiklangan. Shunday qilib, bu bosqichda huquqiy munosabatlarning subyektiv-obyektiv elementlari to'liq shakllanmagan, ammo ijtimoiy tartibni saqlashning ilk poydevori yaratilgan edi.

Huquqiy munosabatlarning dastlabki shakllari.

Huquqiy munosabatlarning ilk ko'rinishlari ibtidoiy jamiyat davrida paydo bo'lgan. Bu davrda kishilar o'rtasidagi munosabatlar asosan urf-odatlar, an'analar va jamoa qoidalari orqali tartibga solingan. Huquqiy normalar yozma shaklda bo'lmagan bo'lsa-da, ular jamiyat a'zolari tomonidan majburiy ravishda bajarilgan. Ibtidoiy jamiyatda huquq va axloq normalari

bir-biridan ajralmagan bo‘lib, ularning asosiy vazifasi jamoa barqarorligini saqlashdan iborat edi. Ushbu davr huquqiy munosabatlarning shakllanish bosqichi sifatida tarixda muhim o‘rin tutadi.

Qadimgi davlatlar davrida huquqiy munosabatlar.

Davlatlarning paydo bo‘lishi bilan huquqiy munosabatlar yangi bosqichga ko‘tarildi. Qadimgi Misr, Bobil, Yunoniston va Rim davlatlarida yozma qonunlar shakllana boshladi. Ayniqsa, Bobil podshosi Hammurapi tomonidan yaratilgan qonunlar majmuasi huquq tarixidagi eng qadimgi yozma manbalardan biri hisoblanadi. Qadimgi Rimda huquqiy munosabatlar yanada takomillashib, fuqarolik huquqi, mulk huquqi va shartnoma munosabatlari rivojlandi. Rim huquqi keyinchalik ko‘plab davlatlarning huquq tizimlariga asos bo‘lib xizmat qildi. O‘rta asrlarda huquqiy munosabatlarning rivojlanishida diniy qarashlar muhim rol o‘ynadi. Ko‘plab mamlakatlarda huquq diniy me‘yorlar bilan uyg‘unlashgan holda amal qilgan. Feodal tuzum sharoitida yer egaligi, vassallik va mulkiy munosabatlar huquqiy tartibga solishning asosiy obyektlariga aylandi. Bu davrda odat huquqi bilan bir qatorda yozma qonunchilik ham rivojlanib bordi. Savdo-sotiqning kengayishi natijasida savdo huquqi va xalqaro huquqning dastlabki elementlari shakllandi.

Yangi davr va zamonaviy huquqiy munosabatlar

G‘arbiy Yevropada Rim imperiyasining qulashi bilan huquqiy munosabatlar tizimida turg‘unlik va parchalanish (partikulyarizm) davri boshlandi. Feodalizm davrida yagona huquqiy makon mavjud bo‘lmagan; har bir feodal o‘z hududida o‘z qonunlari va sud tizimiga ega edi. Huquqiy munosabatlarning bosh subyekti endi erkin fuqaro emas, balki muayyan tabaqaga (feodal, ritsar, dehqon) mansub shaxs hisoblangan. Huquq tengsizlik prinsiplari ustiga qurilib, imtiyozlar tizimiga aylandi. Shu bilan birga, o‘rta asrlar ijtimoiy hayotini diniy huquq tizimlarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. G‘arbda katolik cherkovining kanonik huquqi barcha nikoh-oila va ma‘naviy munosabatlarni o‘z nazoratiga olgan bo‘lsa, Sharqda Islom huquqi (Shariat) yuksak cho‘qqiga chiqdi. Shariat nafaqat diniy-axloqiy yo‘riqnomalar, balki fuqarolik, mulkiy, jinoiy va xalqaro munosabatlarni ham o‘z ichiga olgan mukammal tizim edi. Islom huquqshunoslari (faqihlar) ijthod va qiyos metodlari orqali o‘sha davr savdo va iqtisodiy munosabatlarini tartibga soluvchi ilg‘or shartnomaviy mexanizmlarni yaratdilar. Bu davrda huquqiy munosabatlarning barqarorligi qonun chiqaruvchi irodasiga emas, balki muqaddas matnlarning mustahkamligiga tayangan. XVII–XIX asrlarda demokratik g‘oyalar va inson huquqlari konsepsiyasining rivojlanishi huquqiy munosabatlarning yangi bosqichini boshlab berdi. Davlat hokimiyatining qonun bilan cheklanishi, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish tamoyillari shakllandi. XX asr va XXI asrda huquqiy munosabatlar xalqaro miqyosda rivojlandi. Inson huquqlarini himoya qilish, xalqaro tashkilotlarning faoliyati, raqamli texnologiyalar va global integratsiya jarayonlari huquqiy munosabatlarning yangi yo‘nalishlarini yuzaga keltirdi. Huquqiy munosabatlarning tarixiy rivojlanishi insoniyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan

murakkab va uzoq jarayondir. Ibtidoiy jamiyatdagi urf-odatlardan boshlab zamonaviy huquqiy tizimlarga bo'lgan rivojlanish bosqichlari huquqning jamiyat hayotidagi ahamiyatini yanada oshirdi. Bugungi kunda huquqiy munosabatlar fuqarolar, davlat va xalqaro hamjamiyat o'rtasidagi aloqalarni tartibga soluvchi muhim mexanizm sifatida xizmat qilmoqda.

XXI asr va Kiber-makonda huquqiy munosabatlar transformatsiyasi

Bugungi kunda insoniyat To'rtinchi sanoat inqilobi (Industrialization 4.0) davrida yashamoqda. Bu esa huquqiy munosabatlarning mohiyatini tubdan o'zgartirib, uni virtual makonga ko'chirmoqda. Ushbu zamonaviy bosqichni quyidagi asosiy yo'nalishlar orqali tahlil qilish mumkin. Birinchidan, huquqiy makonning o'zgarishi. Klassik huquq nazariyasidagi qonunning amal qilishi muayyan davlatning jismoniy chegaralari (yurisdiksiyasi) bilan cheklangan edi. Bugungi kiber-makon (Internet, bulutli texnologiyalar) esa transchegaraviy xarakterga ega. Bir davlatda o'tirgan shaxs ikkinchi davlat serveridagi ma'lumotlar yordamida uchinchi davlat fuqarosi bilan huquqiy munosabatga kirishmoqda. Bu esa xalqaro xususiy huquq normalarini yangilashni talab etmoqda. Ikkinchidan, shartnomaviy munosabatlarning avtomatlashuvi. An'anaviy yozma yoki og'zaki shartnomalar o'rnini elektron tijorat, elektron raqamli imzolar va blokcheyn texnologiyasiga asoslangan smart-kontraktlar (aqlli shartnomalar) egallamoqda. Smart-kontraktlarda majburiyatlarning bajarilishi inson omilisiz, algoritmik kodlar orqali avtomatik tarzda amalga oshiriladi, bu esa bitimlar xavfsizligini oshirsa-da, nizolarni sud tartibida hal qilishda yangi huquqiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Uchinchidan, yangi huquqiy obyektlarning paydo bo'lishi. Moddiy ne'matlar qatoriga raqamli aktivlar: kriptovalyutalar, virtual mulklar, NFT (nomubaddal tokenlar) va ulkan ma'lumotlar bazasi (Big Data) qo'shildi. Ushbu ne'matlarga egalik qilish, ularni begonalashtirish va meros qilib qoldirishning huquqiy rejimi zamonaviy qonunchilikning eng dolzarb muammolaridan biridir (masalan, Yevropa Ittifoqining ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha mashhur GDPR qoidalari). To'rtinchidan, Sun'iy intellekt va "Elektron shaxs" muammosi. Bugungi kunda sun'iy intellekt (SI) tizimlari mustaqil ravishda matnlar yozmoqda, tibbiy tashxislar qo'yimoqda va hattoki moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirmoqda. Agar sun'iy intellekt boshqaruvidagi avtopilot mashina avariya sodir etsa yoki SI mualliflik huquqini buzsa, javobgarlik kimning zimmasiga tushadi? Bu savol huquqshunoslik fanida "elektron shaxs" (electronic person) tushunchasini olib kiradi va kelajakda SI tizimlariga cheklangan huquqiy layoqat berish masalasi qizg'in muhokama qilinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Davlat va huquq nazariyasi. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi nashriyoti.
2. Islomov Z.M. Huquq nazariyasi. – Toshkent: Adolat.

3. Saidov A.X. Davlat va huquq tarixi. – Toshkent.
4. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
5. Yuridik ensiklopediya. – Toshkent.